Vid skiljovägen

Industriminnesvården inför 1980-talet

Av Marie Nisser

Ännu i början av 1970-talet ingick knappast industrin och dess anläggningar i det intresseområde den intensiva bevarandedebatten ägnade sig åt. Det var till och med så, att många kände sig främmande inför tanken att industrier och arbetsplatser kunde ha något historiskt eller miljömässigt värde. De industrihistoriska monumenten bestod huvudsakligen av ett antal bergshistoriska minnesmärken, vårdade av ägarna själva, dvs några företag huvudsakligen inom järn- och stålbranschen. Den offentliga kulturminnesvården hade vid den tidpunkten endast långsamt börjat intressera sig för industriminnesvård.

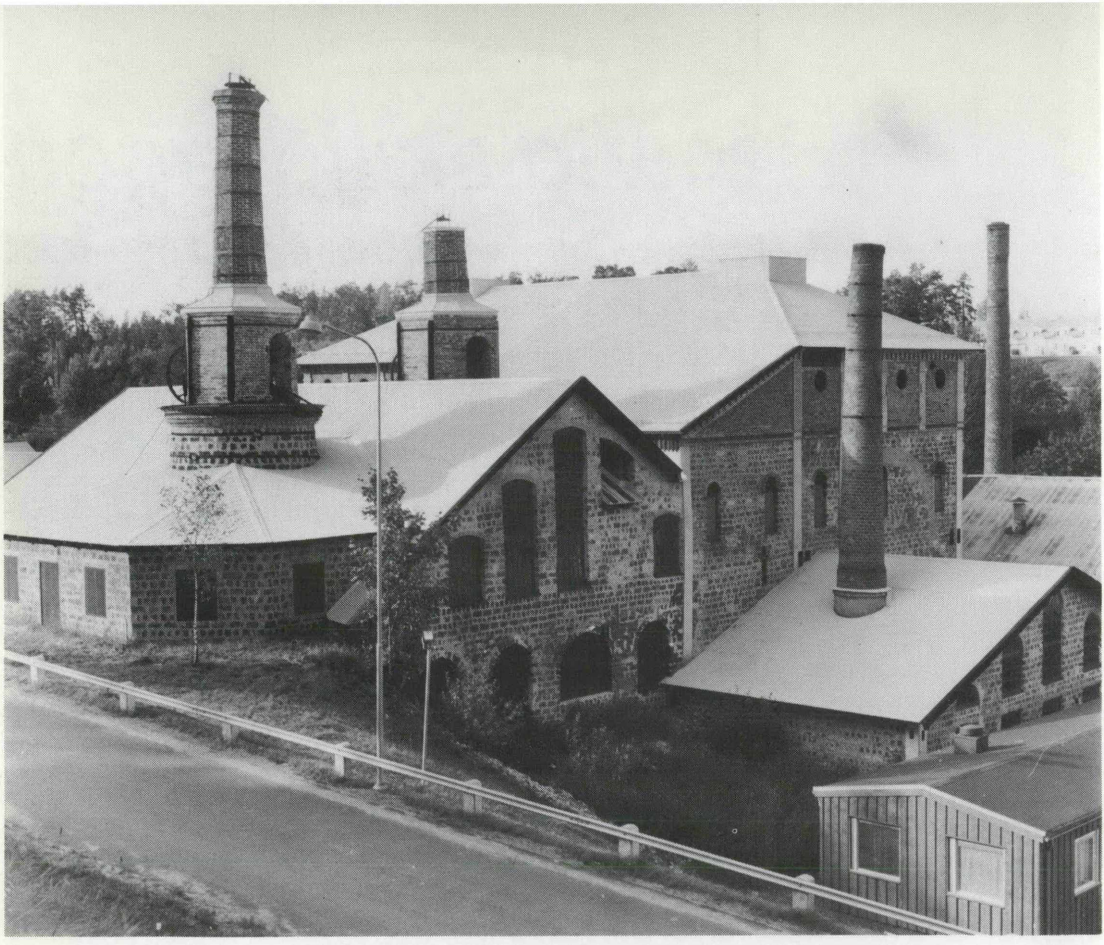
Vid sidan av Tekniska museet i Stockholm och Industrimuseet i Göteborg var det knappast någon annan institution som hade insamling och registrering av teknikhistoriska föremål på sitt program. Tekniska museet skulle enligt sina stadgar bevaka den tekniska utvecklingen och tillgodose de insamlings- och dokumentationsbehov som kunde finnas. Dess arbetsområde var emellertid ofantligt och de ekonomiska och personella resurserna alltför begränsade.

Ett flertal företagsmuseer hade under årens lopp inrättats, men i regel hade de skapats utifrån befintliga samlingar. Deras verksamhet var förhållandevis statisk. Museisamlingarna var permanenta och något utrymme för en fortsatt insamlingskampanj fanns som regel inte sedan samlingarna väl blivit utställda. Ej heller tycktes det finnas något motiv för att illustrera annan industrihistoria än det egna företagets.

Ny situation idag

Idag är situationen annorlunda än den var för tio år sedan. Mycket har hänt under de år som gått. I första hand har det varit frågan om ett uppvaknande, en allt större medvetenhet och en ökad insikt om att industrin och dess historia är ett ämnesområde, som inte längre får försummas. Inom kulturminnesvården ingår industriminnen numera som ett självklart led i ett allmänt kulturminnesvårdsprogram. Åtskilliga industrianläggningar har restaurerats med bidrag av AMS.

I Värmlands län arbetar Föreningen Värmländska Industriminnesmärken sedan 1972; den har med nyttjanderätt övertagit ett flertal industriminnen i syfte att göra dem tillgängliga för allmänheten. Flera branscher utöver järn- och stålindustrin har tagit ansvar för en dokumentation av den egna branschens utveckling. Fackföreningsrörelsen har initierat insamling och dokumentation av material, som belyser arbetarrörelsens historia. Studiecirkelverksamheten kring arbetet och dess historia har kommit igång på flera håll i landet, inte minst tack vare Gunnar Silléns *Stiga vi mot ljuset,* 1977 och Sven Lindqvists *Gräv där Du står,* 1978.

1. Hyttan i Iggesunds bruk hörde till de större restaureringsobjekten under 1970-talet. Åren 1972–73 genomgick den en större översyn och reparation genom AB Iggesunds bruks försorg och med bidrag från AMS. Iggesund är ett av de företag, som värnat om sin historia. Utöver ett bevarande av hyttan har man också inrättat ett bruksmuseum i f d valsverksbyggnaden. I företagets ägo är även Movikens masugn och Strömbacka bruk med väl bevarade industriminnen. Foto: Marie Nisser.

Utställningar och teaterföreställningar har avlöst varandra. En rad nya forskningsprojekt har formulerats syftande till en analys av industrialismens framväxt och dess konsekvenser för människor och miljöer. Kort sagt, allt fler har engagerats i dokumentationen av arbetets historia. Likaså har åtskilliga industrianläggningar tagits upp på listan över angelägna bevarandeobjekt. Men samtidigt har arbetsuppgifterna ökat, och det som åstadkommits är blott en bråkdel av det som borde göras.

Vi står nu inför ett nytt årtionde, och det kan vara värt att försöka sammanfatta de resultat som vunnits, men också att begrunda de ännu olösta problemen och de hittills obearbetade arbetsuppgifterna. I bästa fall har vi skapat en beredskap för att ta itu med en dokumentation av industrialiseringsförloppet. Nu krävs ett genomtänkt handlingsprogram, där man på ett effektivt sätt utnyttjar de knappa resurser som står till buds.

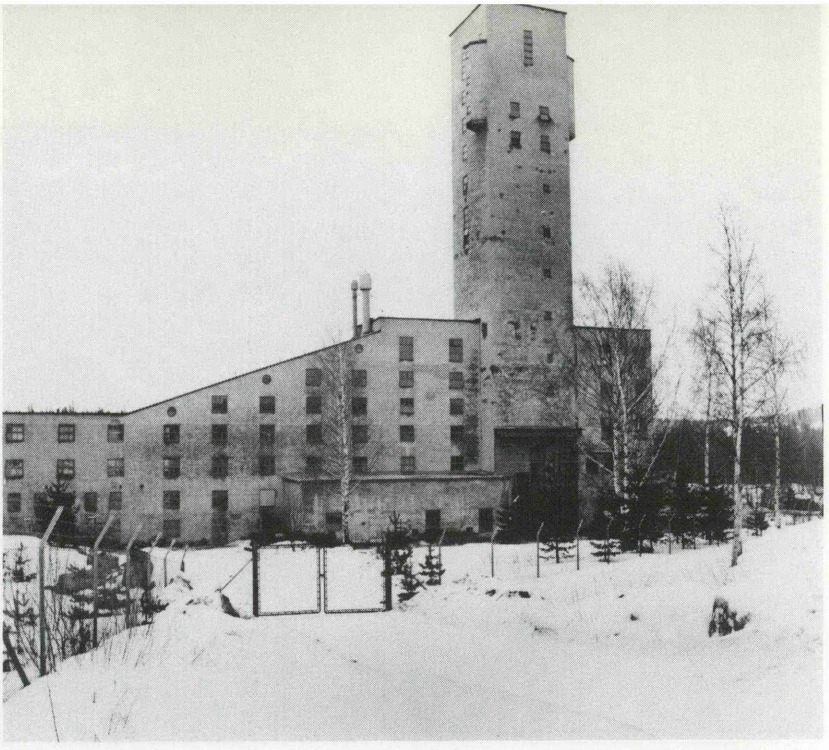

2. Götaverken Cityvarvet är det enda större varvet i Göteborgs innerstad, som fortfarande är i drift. Verksamheten fortsätter inom det gamla varvsområdet även om det nu sker i reducerad omfattning. Efter en omfattande rekonstruktion och modernisering färdig 1976 koncentrerades varvets verksamhet till fartygsreparationer och ombyggnader. Bland annat togs Cityvarvets nya jätteflytdocka i drift. Bilden visar Obo-fartyget Bergebonde på 155 000 ton, det första fartyg som i augusti 1976 togs in för reparation i dockan. Det var då också det största fartyg i Skandinavien, som torrsatts i flytdocka. Bergebonde tillhörde tidigare Broströmsrederierna och gick under namnet Atland. Foto: Götaverken. 1976.

Omvandlingen av industrin ger ständigt nya arbetsuppgifter

Industriminnesvården är ett arbetsfält, där uppgifterna ständigt växer både ifråga om storleksordning och svårighetsgrad. Om vi blott ser till 70-talet, så har den industriella strukturomvandlingen lett till genomgripande förändringar i såväl tekniskt som ekonomiskt och arbetsorganisatoriskt avseende. Trots att det rör sig om en så kort period som tio år, är det ändå en uppgift av nästan oöverskådlig omfattning att kartlägga och beskriva dessa förändringar och att göra ett urval av byggnader och dokument som borde bevaras. Industrier, som en gång utgjort grunden för den svenska näringslivsutvecklingen, har råkat in i en djupgående kris. En del branscher har t o m stått inför hotet att helt utplånas. Andra har fått acceptera en fortsatt existens med starkt reducerad verksamhet.

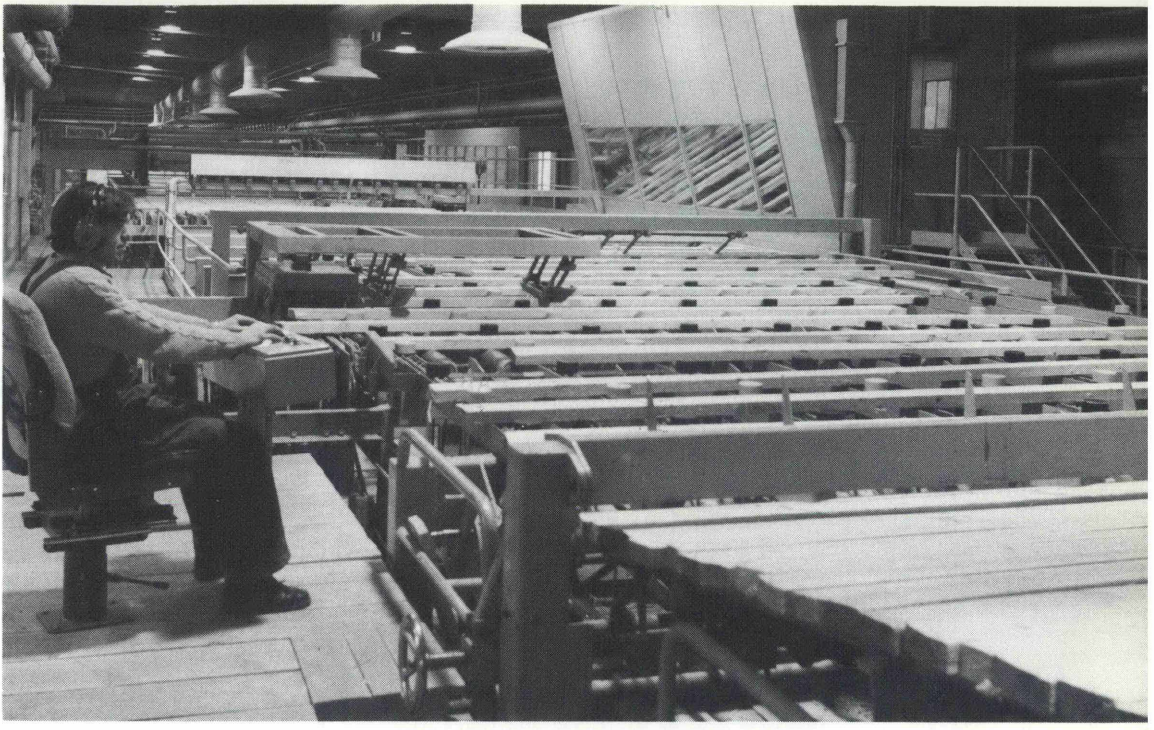
Särskilt hårt utsatt har varvsindustrin varit. Ännu i slutet av 1960-talet kunde de svenska varven hävda sig relativt väl kvantitetsmässigt. De bibehöll också en oförändrad andel av världens totala fartygsproduktion, även om det skedde till priset av en starkt förändrad lönsamhet. Som fartygsproducent var Sverige 1968 den tredje största i världen med sammanlagt 8 % av den totala fartygsproduktionen. I en allt hårdare priskonkurrens har emellertid de svenska varven nu också slagits ut.

3. Bergslagens väldiga gruvlavar av betong minner om en epok i den svenska industrins historia, som nu oåterkalleligen är slut. Blötbergets gruvor i Ludvika kommun, som tillhör Stora Kopparberg, lades ned för några år sedan. Industriminnen av detta slag är komplicerade saneringsobjekt. De kan svårligen återanvändas för andra ändamål än de ursprungliga, och de är också besvärliga att riva. Foto: Göran Lindahl.

Likartade svårigheter har drabbat gruvindustrin och problem av ungefär samma slag har även stålindustrin mött. Andra branscher som t ex textil- och skoindustrin hade redan under 50- och 60-talen tvingats till betydande driftsinskränkningar. Våra industristäder och fabriksorter talar sitt tydliga språk om den händelseutveckling vi nyss har bevittnat. Samhällen, som i hög grad är ett resultat av industrialismens genombrott och dess fortsatta utveckling har förlorat sina hävdvunna existensmöjligheter och söker nya uppgifter. Tomma fabriker, fortfarande inhägnade men övergivna industriområden, utgör numera ett vanligt inslag i stads- och landskapsbilden. Dit hör textilfabrikerna i Norrköping, manufakturverkstäderna i Eskilstuna, fabrikshusen i skostaden Örebro, flera varvsområden i Göteborg, cellulosafabrikerna i Ådalen och gruvlavarna i Bergslagen för att nu nämna några exempel.

Särskilt genomgripande har förändringarna varit inom de branscher som en gång banade väg för det industriella genombrottet. En epok i vår industriella utveckling är i det närmaste avslutad, en epok som framförallt baserades på råvarutillgången men också på den tillgång på arbetskraft och de kommunikationsmöjligheter som erbjöds. Det är också inom dessa branscher, som de stora dokumentationsuppgifterna väntar. Där behövs stora och samordnade arbetsinsatser för att kartlägga utvecklingen i dess huvuddrag och för att urskilja ett program för bevarande.

4. En av de stora tekniska förändringarna under 1970-talet är den optiska avläsningen inom bl a sågverksindustrin. Den har lett till en rationalisering av kvalitetskontroll och sortering av timmer och av sågade produkter, men den har också kommit till användning av andra moment i tillverkningen. Interiör av Korsnäsverkens såg i Gävle. Foto: Korsnäs-Marma AB.

Den nya tekniken måste också dokumenteras

Samtidigt har den tekniska utvecklingen under de tre sista årtiondena på ett genomgripande sätt ändrat förutsättningarna för industriell verksamhet och samhällsutveckling. Genom automationen har man nått allt högre grad av mekanisering. Inom många branscher har automatisk kontroll och styrning av produktionsförloppen införts. I första hand har det varit ett resultat av tekniska framsteg på elektronikens och datorernas områden. Denna utveckling har kommit att framstå som alltmer genomgripande på de flesta områden inom arbetslivet.

Parallellt med den tilltagande automationen har betydande förändringar genomförts inom de flesta branscher inte minst till följd av de tekniska innovationerna under efterkrigstiden. Det gäller kärnenergins utveckling, överföring av elektrisk kraft på långa sträckor och med höga spänningar, fortlöpande arbete med datateknik och elektronik, osv. Inom enskilda branscher har nya innovationer fått en avgörande betydelse för produktionen. Dit hör t ex användningen av syrgas vid stålverkens färskningsprocess, framställning av pappersmassa med halvkemiska metoder, skärning av fartygsplåt med automatiska, optiska brännmaskiner, boktryckning med offsetmetoden, framställning av basprodukter på petrokemisk väg för fortsatt förädling inom t ex plastindustrin osv.

Det årtionde vi nyss lämnat bakom oss, har resulterat i svåra omställningsproblem. En industrinations etablerade näringslivsstruktur har satts ifråga, samtidigt som kraven ökat på en omedelbar anpassning till den nya situation, som den tekniska utvecklingen på gott och ont lett oss fram till.

Denna utveckling måste dokumenteras, därom råder väl ingen tvekan. Vi måste kunna redovisa både det vi mist och det vi fått istället. Framtida generationer kommer att vilja veta vilka förändringarna var och vilka konsekvenser de fick för individ och samhälle. På samma sätt ställer vi idag frågor om händelseutvecklingen i samband med industrialismens genombrott. Redan det förändringsförlopp, som vi själva upplevt, är en stor och komplicerad dokumentationsuppgift. Därtill kommer allt det som vi hittills försummat att registrera.

Vem bär ansvaret för industriminnesdokumentationen?

Vem skall då bära ansvaret för en dokumentation, där arbetsuppgifterna antar så gigantiska proportioner? Hur skall en dokumentation läggas upp och hur skall den genomföras? Vilket ändamål skall dokumentationen tjäna? Vilka arbetsuppgifter måste vi omedelbart gripa oss an?

Ansvarsfrågan är viktig i sammanhanget. Den offentliga kulturminnesvården med uppgift att bevaka hela fältet av kulturhistorisk vård och registrering kan knappast förväntas bära hela bördan av en sådan dokumentation. Ej heller kan den helt lyftas över på de tekniska museerna, som förutom dokumentation också skall arbeta med att levandegöra de tekniska förändringarna och deras betydelse för samhällsutvecklingen. En sådan uppgift skulle de inte kunna bemästra utan kraftigt utbyggda resurser.

Det går således inte att slå sig till ro i tron att de kulturminnesvårdande institutionerna och centralmuseerna ensamma skall svara för dokumentationen av landets näringslivsutveckling och de effekter den haft på samhällets omdaning. Industrins eget ansvar är här ofrånkomligt. Mer bestämt än tidigare måste det nu sägas ifrån, att industrin också själv bär ett ansvar för en dokumentation av den egna sektorn och dess utveckling. I det avseendet äger industrin också både den nödvändiga överblicken och den tekniska sakkunskapen. En inventering av en bransch och dess anläggningar måste också kunna bilda utgångspunkten för ett framtida handlingsprogram på hela industriminnesvårdens område.

Att detta krav inte är orimligt, ej heller oöverkomligt, visar de initiativ som redan tagits i den riktningen. Jernkontorets Bergshistoriska Utskott har initierat såväl arkeologiska undersökningar som en dokumentation av den nyare tidens järn- och stålindustrianläggningar. Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningens Industrihistoriska Utskott startar våren 1980 en inventering av branschens anläggningar, som är tänkt att bli riksomfattande. Svenska Varv AB har anslagit ett mångmiljonbelopp till materialinsamling och forskning kring varven och deras historia. I projektet är flera institutioner vid Göteborgs universitet engagerade, liksom även landsarkivet och Göteborgs museer. Statens Vattenfallsverk har verkställt en utredning i syfte att diskutera den kontinuerliga vården av verkets anläggningar och miljöer med deras innehåll från nyttjande-, miljö- och bevarandesynpunkt. Utredarna har föreslagit att en sådan vård

skall drivas parallellt med verkets övriga verksamhet och som ett naturligt led i denna. Statens Järnvägar har bekostat en inventering av sina anläggningar. Landets bryggerier har dokumenterats av Riksantikvarieämbetet genom en särskilt tillsatt utredare. En hel del har således kommit igång. Men det mesta återstår. Vad görs åt sågverksindustrin, den grafiska industrin, textilindustrin eller alla de övriga branscherna?

Arbetet dokumenteras

Hittills har dokumentationen diskuterats med utgångspunkt från den fysiska miljön – industrianläggningar, utrustning, redskap, produkter och industrimiljöer. I det sammanhanget har det varit naturligt att nämna kulturminnesvårdens centrala och regionala organ, de tekniska museerna och industrin som huvudmän. Industriutvecklingen handlar emellertid om mycket mer – om arbetet, dess villkor, miljö och processer. Av tradition har det fallit på Nordiska museets lott att svara för en dokumentation av den sidan av industrins historia. Museet har också på ett tidigt stadium samlat ett omfattande material om svenskt arbetsliv. På 1940-talet uppmanades industriarbetare inom olika branscher att beskriva sin arbetssituation. Ett urval av dessa berättelser sammanställdes av Mats Rehnberg i en omfångsrik skriftserie *Svenskt liv och arbete*. Detta material äger nu stort värde för den industrihistoriska forskningen. Men självklart räcker det inte med en bred insamlingskampanj, som genomfördes för snart fyrtio år sedan. Vi måste också veta hur arbetsvillkoren förändrats under de årtionden som gått. En sådan materialinsamling borde bedrivas kontinuerligt och dessutom beakta de nya synpunkter som kan läggas på arbetet och arbetets villkor.

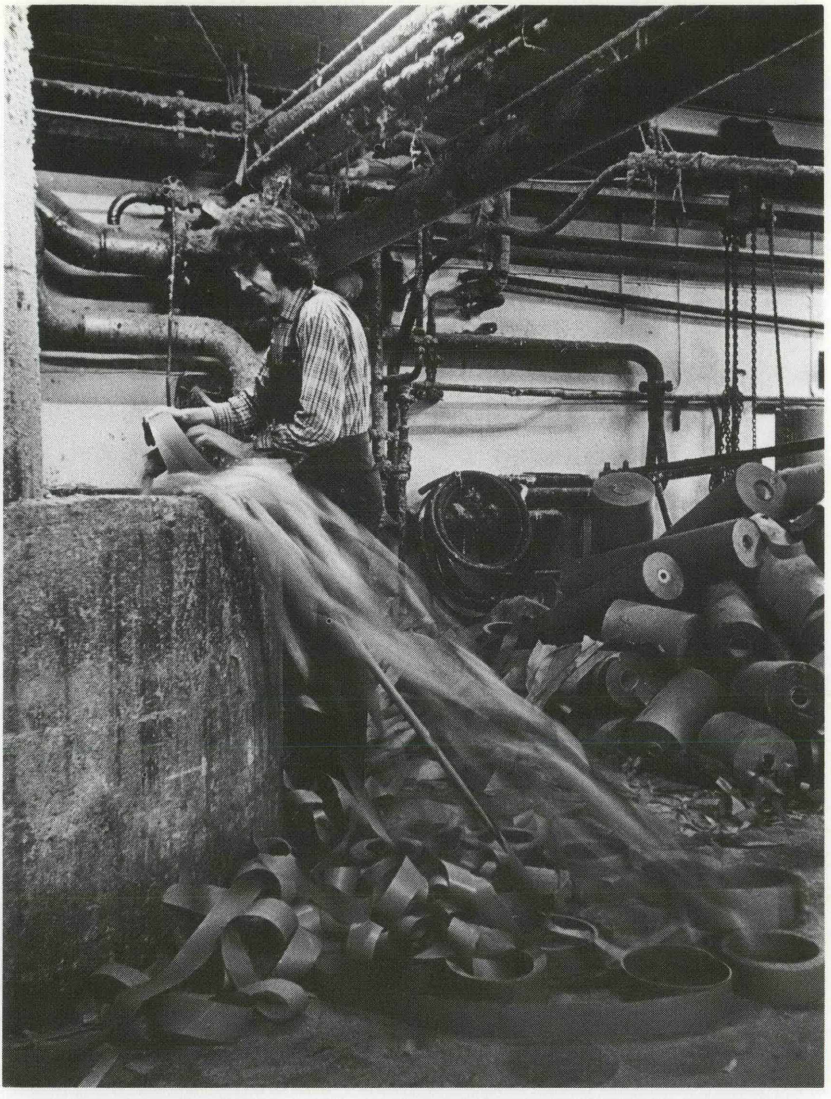
Nordiska museet har också under de senaste åren genomfört flera etnologiska industriundersökningar. Men återigen är såväl Nordiska museets liksom andra museers resurser begränsade. Fackföreningsrörelsen spelar därför en viktig roll i detta sammanhang inte minst som initiativtagare till arbetslivsdokumentation. I stor utsträckning är det ju också frågan om en historieskrivning som är dess egen och dess medlemmars. Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm utgör också en självklar mottagare av arkivmaterial om den fackliga organisationens historia.

Studiecirkelverksamheten har de senaste åren varit omfattande. Man har studerat den egna bygden, företaget, arbetsmiljön och arbetsvillkoren genom tiderna. Cirkelarbetet har redovisats i utställningar, publikationer och teaterpjäser. Många har engagerats och resultaten har väckt berättigat uppseende. Intresset för industrihistoria har vidgats.

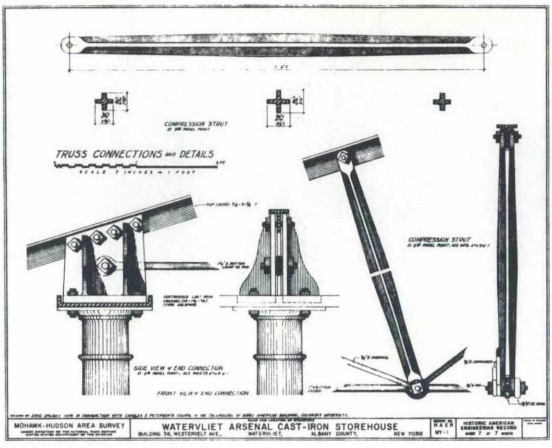
Det råder olika uppfattningar om industrin och dess historia. Alla bör de redovisas för att bilden till sist skall bli så fullständig som möjligt. Därför är det också nödvändigt att så många som möjligt engageras i en dokumentation av industrin. Det är inte nödvändigt, ej heller möjligt, att samordna alla insatser. Viktigare är att respektera de skilda utgångspunkter som kan tjäna som motiv för de olika undersökningarna.

Begreppet industriminne

Begreppet industriminne måste tolkas i en vid bemärkelse. Industriminnen åtnjuter inte samma juridiska status som fornminnen och byggnadsminnen vilka skyddas enligt lag, men de tillhör kulturminnesvårdens ansvarsområde. Till industriminnen räknas icke endast byggnader, ma-

5. Frövifors pappersbruk har varit i drift sedan 1900-talets början, och för närvarande pågår utbyggnaden av ett nytt pappersbruk. Man har fört diskussioner om att försöka bevara den äldre och idag ganska unika anläggningen, men något definitivt beslut har ännu inte fattats. Det gamla pappersbruket har dokumenterats i en 40 minuter lång film. Dessutom har man publicerat en bokfilm om arbetsmiljön och maskinerna i bruket – en välgjord broschyr med många fina illustrationer. Bilden visar utskottskvarnen i pappersbruket. Erik "Plur" Jansson som tagit bilderna på denna sida och sidorna 42 och 43 är nattvakt vid Frövifors. Han är också en skicklig fotograf. Med sin kamera dokumenterar han de successiva förändringarna i bruket och hans fotosamling innehåller nu ett material av stort värde för framtida studier. Det fina med "Plur" är hans känsla för motivet. På ett naturligt men också suggestivt sätt lyckas han fånga de alldagliga momenten i arbetet.

6. Ritning av detaljer till Water Arsenal Cast Iron House i Watervliet, Albany, USA. Dokumentation utförd av Historic American Record (HAER). Illustrationen är karakteristisk för de omsorgsfulla dokumentations- och uppmätningsmetoder, som man utvecklat inom HAER.

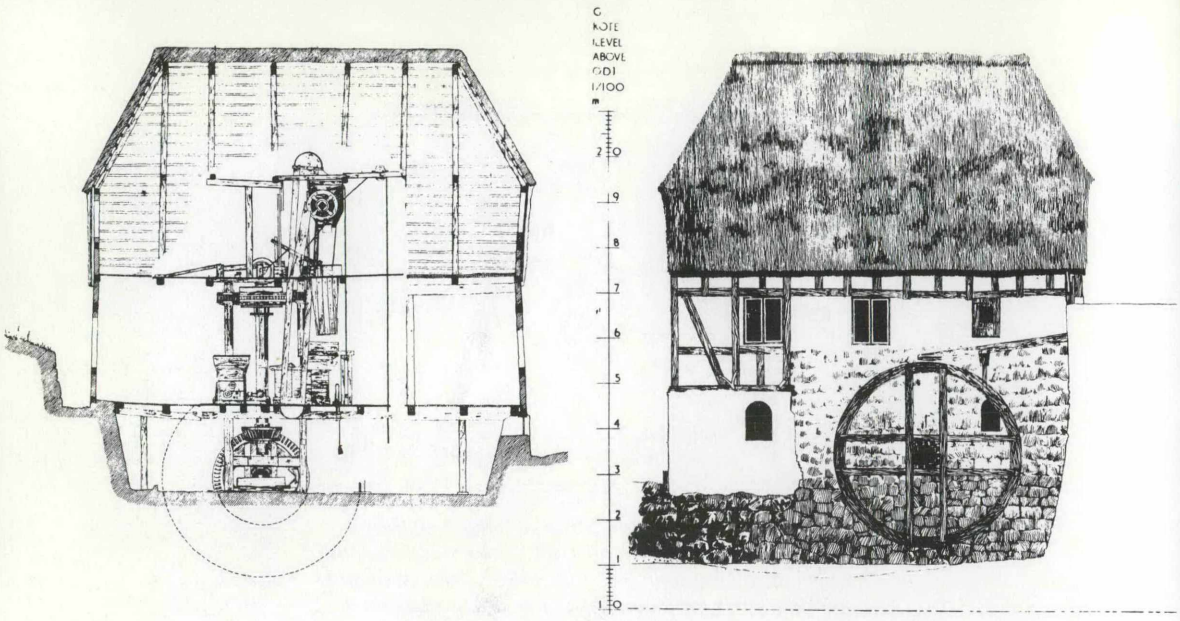
skiner och miljöer utan också de dokument, som belyser ett företags framväxt och utveckling ur social, teknisk och ekonomisk synpunkt. En kartläggning av industriminnen kan avse den totala miljön i ett samhälle. Ett huvudmål för industriminnesdokumentationen bör vara att vinna bättre kunskap om den arbetande människans villkor under olika tider. Man bör därför inte nöja sig med att endast kartlägga byggnader och teknisk utrustning utan även de sociala sammanhangen i en industriell verksamhet.

Metoder för dokumentationen

Dokumentationen tjänar flera syften. Den bildar utgångspunkten för den fysiska planeringen och den skall läggas till grund för fördjupade studier och forskning.

Det kan vara motiverat att skilja på två typer av dokumentation. I det ena fallet avses byggnader, maskiner och annan utrustning. I det andra fallet är det frågan om en arbetslivsdokumentation. Byggnadsdokumentationen tjänar som underlag för en bevarandeplanering. Den måste också ofta träda istället för ett bevarande, där ett sådant inte är möjligt. I sådana fall bör den också vara extra grundlig.

Kartläggningen av byggnader, maskiner och miljöer är viktig inte minst med tanke på det planeringsunderlag, som samhället i många sammanhang efterfrågar. Den nuvarande industridokumentationen är i flera fall ingenting annat än en vanlig byggnadsdokumentation. Man besiktigar byggnaderna utvändigt, noterar kanske deras innehåll och nöjer sig därmed. Detta är emellertid ingen godtagbar dokumentationsmetod för industrianläggningar. Här krävs en långt noggrannare genomgång av den industriella verksamheten. Dessutom bör målsättningen med dokumentationen vara formulerad innan fältarbetet påbörjas. Frågor bör vara klart preciserade i förväg. Så har inte alltid varit fallet och det har resulterat i ett inventeringsmaterial med utomordentligt begränsad användbarhet.

7. De danska uppmätningsmetoderna är av tradition omsorgsfulla och synnerligen noggranna. Här visas en äldre uppmätningsritning från 1944 av arkitekterna Mogens Didriksen, Kristen Fink och Sylvest Hansen av Stenløse mølle i Odense härad. Ritningen är hämtad ur: Report on Watermills, vol. 3, scale drawings 1957.

Arbetslivs-dokumentation

Arbetslivsdokumentationen är angelägen framförallt då det gäller att förstå den arbetande människans villkor igår och idag och därmed skapa en bättre beredskap för hennes arbetssituation i framtiden. De båda dokumentationsuppgifterna kompletterar varandra men av praktiska skäl måste de ofta skiljas åt. Ofta kan den fysiska verkligheten registreras förhållandevis snabbt. En arbetslivsdokumentation kräver däremot tid och engagemang i synnerhet då den bygger på intervjuer.

I båda fallen behövs en genomtänkt metod och i det avseendet återstår fortfarande en hel del att göra. Det finns ingen grundligare erfarenhet av hur stora och svåröverskådliga industrianläggningar med komplicerad utrustning skall dokumenteras. Ej heller är det möjligt att utarbeta någon generell mall eftersom branscherna sinsemellan är olika. Här är en detaljkunskap om den enskilda branschen och dess särdrag nödvändig. Dessutom fordras förtrogenhet med den dokumentationsteknik som kulturminnesvården arbetar med. Även i det avseendet måste man finna en lämplig metod särskilt avpassad för industriminnesdokumentation. Metoddiskussioner pågår både inom och utom landet. Illustrationerna på sidorna 39 och 40 visar två utländska exempel – från USA och Danmark – där man arbetat fram en mycket exakt redovisningsteknik för teknik- och industrihistorisk dokumentation.

Arbetslivsdokumentation har tidigare inte bedrivits i någon större omfattning, men flera undersökningar genomföres för närvarande. Framförallt syftar man till detaljerade studier av arbetsmiljön med ingående beskrivningar av arbetsprocess och arbetsförhållanden. I det sammanhanget spelar de arbetandes egna iakttagelser och upplevelser en avgörande roll.

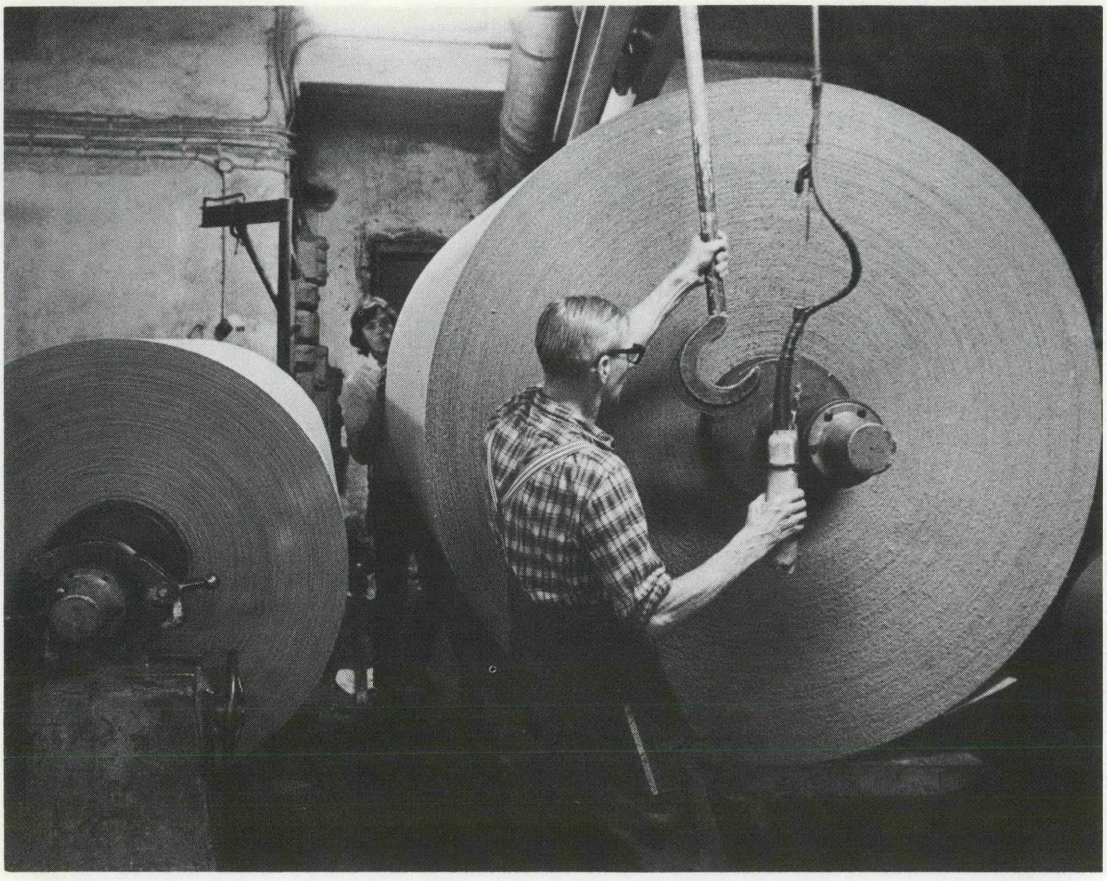
8. Hyttarbetare uppställda utanför Pershyttans hytta utanför Nora, ett exempel på de arrangerade arbetsbilder, som är så vanliga i äldre tid.

Fotodokumentation viktig

Arbetslivet har varit ett uppskattat studiecirkeltema, ett ämne för den gräv-där-du-står-rörelse som vuxit sig stark. De muntliga och skriftliga framställningarna kompletteras i denna verksamhet ofta med en fotodokumentation. Det sistnämnda är en angelägen uppgift, som kunde bedrivas långt mer energiskt än vad som för närvarande är fallet. Foton är utmärkta kunskapskällor. Felet med de äldre arbetsbilderna är, att de så gott som alltid är arrangerade. Arbetsstyrkan har ställts upp utanför fabriksmuren. I de sällsynta interiörbilderna från industrialismens begynnelse poserar arbetarna framför sina maskiner utan kontakt med verkligheten. Samma sak gäller även många industribilder idag. Man anar föga av arbetslivets vardag i dessa industrireportage.

Fotodokumentationen borde utnyttjas mycket mer i arbetslivsbeskrivningarna. Bilder kan ge en exakt redovisning av arbetsmoment och detaljer, och de bör också kompletteras med en ingående beskrivning av arbetets innehåll och längd, av arbetsförhållanden osv.

Frågan om arbetslivsdokumentationen leder omedelbart över till ett annat problem. Eftersom industriminnesundersökningar varit ett eftersatt arbetsfält, har man ofta tvingats arbeta utifrån felaktiga utgångspunkter. Dokumentationen av industrimiljöer har alltför ofta haft karaktären av brandkårsutryckningar. Det har gällt att säkra uppgifter om en nedlagd eller nedläggningshotad industri innan arbetare och maskiner skingrats och innan grävskoporna satts in.

9. *Byte av pappersrullar vid Frövifors pappersbruk. Foto: Erik "Plur" Jansson.*

Ny målsättning behövs

Under 1980-talet måste industriminnesdokumentationen bedrivas med en annan målsättning. Det är inte endast de nedläggningshotade industrierna som skall dokumenteras. Det borde vara en självklarhet att pågående industriell verksamhet fortlöpande beskrivs. Här har återigen industrin själv och de anställda en nyckelroll.

Industrin kan med relativt enkla medel åstadkomma ett program för en kontinuerlig dokumentation. En möjlighet bland många andra är att ersätta några av de påkostade och ofta intetsägande reklambroschyrerna med mer innehållsrik information om företaget, gärna med en historisk bakgrundsteckning. Årligen satsas hundratusentals kronor på dyrbara företagsbroschyrer. Kända reklambyråer och industrifotografer anlitas för uppgiften. Slutprodukten är ofta estetiskt tilltalande – det skall inte förnekas. Där presenteras suggestiva färgbilder på glättat papper av yppersta märke. Innehållet i övrigt motsvarar dock inte alltid samma höga krav på kvalitet. Informationen är ofta vag och allmänt hållen. Nog skulle kunder, aktieägare och andra läsare tänkas vara intresserade av en om-

10. Risräknerska vid Frövi pappersbruk. Foto: Erik "Plur" Jansson.

sorgsfull presentation exempelvis av en nyligen invigd avdelning med uppgifter om dess anställda, den maskinella utrustningen och produktionen. Med "omsorgsfull" menas då en beskrivning som tillgodoser kraven på en tillfredsställande dokumentation. En textmässigt mer genomarbetad broschyr skulle, förutom att den gav information om nuläget, också i framtiden få ett större värde som historiskt dokument. Samma kritik kan även riktas mot åtskilliga jubileumsskrifter. Slopa skrytprodukterna och satsa mer på ett informativt innehåll!

Detta förslag – som inte saknar en kritisk udd – har här framförts i vetskapen om att ett stort antal företag har gjort och gör betydande insatser på industriminnesvårdens och dokumentationens område. Låt gärna dessa insatser tagas till utgångspunkt för nya initiativ! Borde det inte ligga i företagens eget intresse att åstadkomma en fortlöpande dokumentation av en pågående industriell verksamhet och dess successiva förändringar?

Dokumentation och forskning

Inventerarna samlar ett material, som kan nyttiggöras av forskarna. Dessa å sin sida bör redovisa en övergripande kunskap som i sin tur kan leda dokumentationen in på nya vägar. En samordning av dokumentation och forskning är därför angelägen. Forskarna måste också samarbeta sinsemellan för att den industrihistoriska forskningen skall bli så allsidigt upplagd som möjligt. De mångvetenskapliga insatserna i gemensamma forskningsprojekt med syfte att beskriva industrialismen och dess konsekvenser för människa och miljö är i detta sammanhang betydelsefulla.

Nya forskningsuppgifter

Flera sådana forskningsprojekt har kommit igång. De arbetar utifrån olika utgångspunkter och kommer efter hand att ge oss en ökad kunskap om industrin och dess framväxt. Lägger man samman de olika forskningsprojekten är det ändå bara punktinsatser i ett stort sammanhang vars huvuddrag likväl återstår att bearbeta. Val av insatser är därför viktigt. Vissa sammanhang i landets industriella utveckling har blivit grundligt utforskade. Dit hör tex företagslokalisering och företagsorganisation. Andra områden har knappast alls studerats; det gäller så viktiga faktorer som teknisk utveckling, arbetsprocess och arbetsförhållanden. Nya forskningsuppgifter borde graderas ur angelägenhetssynpunkt. Hitintills har det oftast varit frågan om slumpartade insatser.

Industriminnesvård

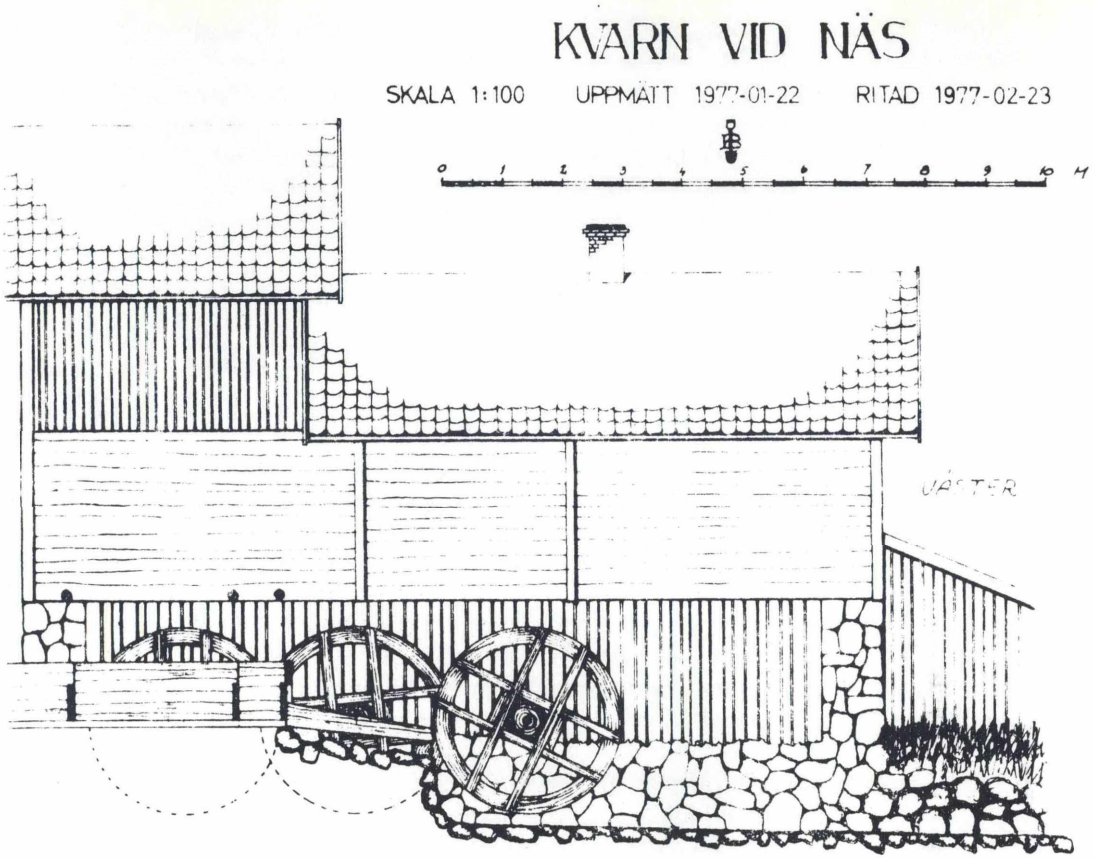
Utomlands betraktas Sverige ofta som ett föregångsland inom industriminnesvården. Vi har också ett stort antal väl omhändertagna industrianläggningar att visa upp. Bevarandetraditionen på detta område har sina rötter i sekelskiftet och pionjärinsatserna har berörts i andra sammanhang av författaren till denna artikel. De skall därför här inte redovisas på nytt. Framförallt är det den förindustriella periodens verksbyggnader, som bevarats: de många hyttorna och hamrarna i Bergslagen, de klassiska järnbruksmiljöerna, ett antal väderkvarnar, någon vattendriven såg osv för att nu nämna några exempel.

Någon representativ bild av landets näringslivsutveckling ger dessa anläggningar inte, ej heller någon illustration av industrialismens genombrott och dess fortsatta utveckling. Här behövs med andra ord en diskussion om industriminnesvårdens målsättning. Sedan krävs kraftfulla insatser för att åstadkomma ett mer representativt urval av industrimiljöer värda att vårda. Det är dock varken rimligt eller tänkbart att vårda alla anläggningar och industribyggnader som museala anläggningar. Däremot är det möjligt att återanvända industribyggnader för nya ändamål i större utsträckning än vad som nu är fallet.

Vägval inför 80-talet

1980-talets arbetsuppgifter på industriminnesvårdens område är både stora och komplicerade. De resultat, som hittills uppnåtts både vad gäller vård och dokumentation, kan betraktas som inledande experiment och förstudier. Nu är tiden inne både för en utvärdering av det som åstadkommits och ett ställningstagande till de framtida insatserna. Ansvarsfrågan måste diskuteras likaså ett nytt urval av vårdobjekt och en dokumentation med nya uppgifter verkställd med nya metoder.

Till sist handlar det ändå om en vilja att gripa sig an uppgifterna och om en beslutsamhet att genomföra dem. Industriminnesvården uppfattas

11. I Skaraborgs län finns en skicklig dokumentationsgrupp bestående av Erik Julihn och Bengt Spade, vilka ägnat en stor del av sin fritid åt en dokumentation av industriminnen. Bengt Spade är ingenjör och han har dokumenterat många av de gamla anläggningarna i länet i form av omsorgsfulla uppmätningar. Detalj av en kvarn vid Näs.

idag av många som angelägen. Imorgon kommer de mångas intresse att kanske ha överförts till andra ämnesområden. Det måste dock finnas kvar en skara av kunnigt folk som inte förtröttas i sitt arbete. Vi kan inte uteslutande bygga på den våg av entusiasm som nu bär fram industriminnesvården. Vi måste också sörja för en bättre utbildning av fackmän, kompetenta att leda detta arbete. Sådana utbildningsvägar existerar knappast idag. Den teknikhistoriska undervisningen har länge varit ett eftersatt ämnesområde vid våra lärosäten. Många röster har på sistone höjts med krav på bättre resurser för den teknikhistoriska utbildningen. Mot bakgrunden av de arbetsuppgifter som här skisserats, torde det stå klart att dessa krav är både angelägna och berättigade. Samma förhållande gäller även industriminnesdokumentation och forskning, ett ämnesområde som arbetar med en något annorlunda målsättning än det teknikhistoriska eftersom det utgör en del av kulturminnesvården och hör samman med bebyggelseforskningen. Det är dock två ämnesinriktningar som kompletterar varandra väl.

1932 hävdade Torsten Althin i Daedalus "Vi skydda våra konstverk, våra allmogebyggnader, våra kulturhistoriska byggnader i städerna, olika djur- och växtarter som hålla på att dö ut, etc. Borde vi då icke slå vakt kring de minnen, vi äga från forna tiders tekniska och industriella arbete, som för vårt lands utveckling varit av så fundamental betydelse"?

Nog är det ett önskemål som står sig än idag med den kompletteringen att vi icke blott måste slå vakt om forna tiders utan också gårdagens och dagens industriminnen.

Litteratur om industriminnen och arbetslivsdokumentation

Under de senaste åren har det publicerats en stor mängd skrifter om industriminnen och arbetslivsdokumentation. Det skulle leda alltför långt att i detta sammanhang presentera en fullständig litteraturförteckning men några skrifter publicerade under de sista fem åren skall här kommenteras.

I inledningen till denna artikel nämns Gunnar Silléns *Stiga vi mot ljuset*, 1977 och Sven Lindqvists *Gräv där Du står*, 1978. Båda skrifterna har väckt stor uppmärksamhet och tagits till utgångspunkt för en omfattande studiecirkelverksamhet i landet. De innehåller också utmärkta anvisningar om arkiv, bibliotek, museer och andra institutioner med omfattande material som rör industrins historia. Skrifterna har också ett politiskt syfte. Studiet av industri- och arbetarminnen ger en möjlighet för fackföreningar och enskilda arbetare att vinna ökat medvetande om sin bakgrund och sina framtidsuppgifter. Ett intensifierat studium av ett företag skall sätta arbetet och arbetarna i centrum och – enligt författarna – ge ytterligare grogrund för den socialistiska omdaningen av Sverige.

Flera länsmuseer har tillsatt s k forskningsråd med uppgift att knyta samman akademisk och lokalhistorisk forskning med utgångspunkt i det egna länets historia. *Att välja forntid* var namnet på det först utgivna forskningsprogrammet sammanställt av Dalarnas museum. *Igår, idag, imorgon* heter det forskningsprogram, som Jönköpings läns museum publicerat. *Människor och arbete. Ett forskningsprogram om industrialismens samhällen i Gävleborgs län* är rubriken på det forskningsprogram som en mångvetenskapligt sammansatt grupp vid Uppsala universitet utarbetat för länsmuseet och som ingår i dess forskningsprogram för Gävleborgs län, 1977.

Industriminnen utkom i en första upplaga 1974 och i en ny omarbetad version 1979. Den har redigerats av Marie Nisser men är ett resultat av flera författares gemensamma ansträngningar att beskriva några av landets industriminnen. I första hand är boken att uppfatta som en vägledning för den som själv vill resa och se. Den innehåller också en översikt av nyligen publicerade skrifter och rapporter som behandlar industriminnesvård, -dokumentation och -forskning.

Arbetsliv. Dokumentation av industri och människa, utgavs 1978 av Riksförbundet för hembygdsvård och den kompletterades året därpå med

en studieplan avsedd för cirkelverksamhet kring arbetet.

Flera industriminnesinventeringar har genomförts i länsmuseernas regi. En del av dem har bearbetats i rapporter och finns då att köpa från länsmuseernas bokförsäljning. *Skånska industriminnen. Skånes Hembygdsförbund Årsbok*, 1978, kan delvis sägas vara ett resultat av en sådan industriminnesinventering. Samma år kom också en annan regional översikt, ett tunt häfte med rubriken *Bilder ur Dalarnas byggnadskultur, arbetets byggnader*. Utg av länsstyrelsen i Kopparbergs län, planenheten.

I de övriga nordiska länderna har industriminnesvården börjat uppmärksammas på samma sätt som i Sverige. Verksamheten är ännu inte lika omfattande på alla håll, huvudsakligen beroende på avsaknad av resurser. I Danmark har dock betydande forskningsresultat åstadkommits inte minst tack vare ett femårigt forskningsanslag från danska statens humanistiska forskningsråd. Under tiden som forskningsprojektet uppbar anslag (1974–79) publicerades en tidskrift *Industrialismens bygninger og boliger*, där flera delresultat i undersökningen efter hand presenterades. 1976 utkom Per Bojes *Det industrielle miljø 1840–1940. Kilder og litteratur.* Bojes skrift kan sägas vara en kommenterad förteckning över det viktigaste källmaterialet och de viktigaste publikationerna om Danmarks industrihistoria. Den skiljer sig sålunda från Inga-Britta Sandqvists bibliografi över svenska företagsbeskrivningar, 1979. 1979 utkom det andra bandet i serien *Danmarks arkitektur* under redaktion av Hakon Lund med titeln *Arbejdets bygninger* författad av arkitekten Jørgen Sestoft. Den är en i sitt slag mycket läsvärd, välillustrerad och sakkunnigt sammanställd historik över dansk industriarkitektur med tyngdpunkten i en analys av de arkitektoniska och byggnadstekniska problemen.

I Norge saknas ännu så länge en översikt över landets industriminnen. Däremot bedrivs en omfattande industrihistorisk forskning, som redan avkastat flera intressanta skrifter.

Hösten 1979 ordnade Finlands Arkitekturmuseum en utställning kring de finska bruksmiljöerna och detta kan sägas vara det första initiativet till en mer samlad diskussion kring industriminnesvårdsfrågorna, som förmodligen kommer att avkasta en hel del fina resultat i framtiden. I övrigt har det förts en livlig debatt kring rivningen av textilfabrikerna i Tammerfors, som nyligen verkställts, trots hårt motstånd inte minst från kulturminnesvårdarnas sida. Även för Finlands del gäller således att den industrihistoriska forskningstraditionen är väl etablerad medan industriminnesvården ännu befinner sig i ett initialskede.

En mer samlad framställning om industriminnesvården i de nordiska länderna finns att hämta i The Industrial Heritage in Scandinavia. *Transactions of The Third International Conference on The Conservation of Industrial Monuments,* vol 2, 1978 vilken kan rekvireras från Nordiska museet i Stockholm.

Utanför Nordens gränser är debatten om industriminnesvårdens mål och medel för närvarande mycket intensiv. Kenneth Hudson är en av de flitigaste författarna på området och promotor till den engelska verksamheten Industrial Archaeology. Han har under årens lopp publicerat en stor mängd skrifter i detta ämne. En av de senaste är ett försök till en sammanfattande översikt *World Industrial Archaeology. New Studies in Archaeolo-*

gy, Cambridge University Press, 1979. Hudson för i denna skrift en tankeväckande diskussion om industriarkeologins mål och medel. Han värderar också de dokumentationsmetoder, som tillämpas i olika länder. Dessutom beskrivs fältarbetet inom olika branscher med exemplifieringar från de länder, som är involverade i verksamheten.

Det är inte så många som skulle kunnat skriva en bok av det slag, som Kenneth Hudson nu åstadkommit. Han har en ovanlig förmåga att tillgodogöra sig information och förmedla sina iakttagelser. Dessutom har han under de senaste åren nästan oupphörligt befunnit sig på resande fot. Han har därför på nära håll studerat industriminnesvårdens framväxt i världen och dessutom skaffat sig en ganska klar uppfattning om dess företräden och brister i de olika länderna. I *Food, Clothes and Shelter. Twentieth Century Industrial Archaeology*. John Baker Ltd, 1978 behandlar Kenneth Hudson några viktiga branscher och deras utveckling under 1900-talet. Här har han energiskt försökt bryta med den gängse brittiska industriarkeologiska forskningsinriktningen, den som nästan uteslutande ägnar sig åt de "stora" monumenten från den industriella revolutionens dagar. Dessutom har människorna i arbetet satts i centrum för undersökningen, en viljeinriktning som Hudson länge hävdat i den industriarkeologiska forskningen.

Hudsons tolkning av "Industrial Archaeology" och dess inriktning och verksamhetsområde är inte okontroversiell i England. Diskussionen om industriarkeologins målsättning har pågått i många år. Ett stort antal brittiska industriarkeologer vill se sitt verksamhetsfält som ett självständigt ämnesområde med huvudsaklig uppgift att dokumentera den industriella revolutionens fysiska lämningar. Andra vill se industriarkeologin som ett led i ett större ekonomiskt och socialt sammanhang. Denna meningsmotsättning kom tydligt till uttryck i en diskussion i *Times Literary Supplement* 1977. Philip Riden, ekonom-historiker från Exeter anklagade där industriarkeologerna för deras "antikvariska" attityd; de uppträdde enligt honom mer som samlare än som vetenskapsmän. Industriarkeologin uppfattade han som en "shapeless heap, piece piled upon piece without discipline or pattern". Alldeles givet gick nu industriarkeologerna till en motattack som närmast fick karaktären av ett självförsvar och en markering av ämnesområdets integritet. Utgångspunkten för Riden och hans kritik var en recension av *Industrial Archaeology Review* som är en av de ledande internationella tidskrifterna inom detta ämnesområde.

Det ligger en hel del i Ridens kritik av huvudströmningarna i den engelska industriarkeologin även om många undersökningar genomförts med större stringens och vidsynthet än vad Riden velat göra gällande.

Sedan 1975 har en lång rad skrifter tillkommit, som behandlar den brittiska industriarkeologin ur olika aspekter. Hudson har, som tidigare framgått, varit en av de flitigaste författarna. Utöver de skrifter av Hudson, som här anförts, finns det skäl att nämna ytterligare två relativt nyutkomna böcker. Neil Cossons *The BP Book of Industrial Archaeology*, David and Charles, London 1975, är en i sitt slag mycket välgjord och läsvärd skrift. Författaren föreståt numera det stora industriella friluftsmuseet Ironbridge. Han har också uppmärksammats i flera internationella sammanhang för de museipedagogiska idéer han har lyckats förverkliga i Ironbridge. En

översikt över Industriarkeologin och dess utveckling ger Angus Buchanan i *The Progress of Industrial Archaeology*, Bath 1977. Författaren undervisar vid Bath University of Technology.

I Frankrike är intresset för industriminnesvård relativt nyvaknat. Det hindrar dock inte att Ecomusée de la Communauté Urbaine i Le Creusot-Montceau les Mines hunnit vinna stor uppmärksamhet, ett industrins friluftsmuseum som vill bygga sin existens på medverkan från de människor som bor inom det område där museet bedriver sin aktiva verksamhet. Tanken bakom detta museum är att det skall spegla ett dynamiskt förlopp med människan i centrum, där nuet spelar lika stor roll som det förgångna. Museet står som utgivare av tidskriften *Bulletin du centre de recherches sur la civilisation industrielle*. Nr 3 och 4 1979 är en rapport från den konferens, som hölls i Le Creusot 1976 med museet som arrangör i samarbete med I C O M och I C O M O S och som bar rubriken *Patrimoine industriel et societé contemporaine*. Rapporten har också en uttömmande litteraturförteckning över nyligen publicerad litteratur.

En mycket fin presentation av Frankrikes industriminnen ger Maurice Daumas med sin nyutkomna *L'Archéologie industrielle en France. Les hommes et l'histoire*, Editions Robert Laffont, Paris 1980. Det är en diger volym på närmare 470 sidor, en utomordentligt innehållsrik introduktion till den franska industriutvecklingens huvudmonument. Daumas som i mer än trettio år varit chef för musée national des Techniques vid Conservatoire national des arts et métiers i Paris, har naturligtvis också haft de bästa förutsättningar för att ge den första översikten över den franska industriarkeologin. Bland teknikhistoriker är han en välkänd specialist, uppskattad och respekterad för sina många skrifter i ämnet.

I Milano finns en skara mycket aktiva och duktiga industriarkeologer. De ordnade ett symposium kring industriminnesvårdsfrågor 1977 och symposierapporten är publicerad *Archeologia industriale: atti del convegno internazionale*, 1979. Antonello Negri och Massimo Negri, två av symposiets arrangörer, har också beskrivit industriarkeologin utifrån sina utgångspunkter i *L'archeologia industriale*, Messina - Firenze 1978.

Industriarkitekturens estetik har fängslat många och det finns en hel serie internationella publikationer som behandlar detta tema, väl illustrerade i påkostat utförande. Trots att denna översikt endast handlar om de senaste fem årens publiceringsverksamhet finns det skäl att nämna Brian Bracegirdles *The Archaeology of the Industrial Revolution*, Heinemann Educational Books Ltd, London 1973. Den innehåller många vackra och suggestiva bilder av industrialiseringens huvudmonument tolkade från en positiv utgångspunkt. Det är de estetiska kvaliteterna i industribyggandet som kommer till uttryck i illustrationsmaterialet. Där finns dock också en ambition att presentera pedagogiskt väl tillrättalagda ritningar och beskrivningar.

En annan skrift i samma genre är Theodore Anton Sande, *Industrial Archaeology. A New Look at the American Heritage*. The Stephen Greene Press, 1976, vilken uteslutande ägnas industriarkitekturen och dess utveckling i USA.

I det sammanhanget bör också ytterligare två skrifter nämnas. Den första är en dyrbar publikation utgiven av Banca Nazionale dell'Agricoltura i Rom

1977 *Immagini dell'Industria Italiana* (Perspectives of Italian Industry) som förmodligen i första hand vänder sig till en läsekrets av företagsledare och välsituerade affärsmän i ambitionen att väcka deras intresse för industriarkeologi. Den andra skriften *Berlin. Denkmäler einer Industrielandschaft*, 1979, fotografiert von Manfred Hamm Nicolai är den mest esteticerande av dem alla: en serie skickligt tagna foton utan egentligt sammanhang.

Då är till sist de mer katalogartat uppställda översikterna av större värde, inte minst för en utländsk läsare som vill bilda sig en uppfattning om industriminnesvårdens resultat i ett land. Sådana översikter har t ex Rainer Slotta vid Bergbau-Museum Bochum ställt samman. Den första hette *Technische Denkmäler in der Bundesrepublik Deutschland* och kom 1975. Den har senare följts av andra. En likartad översikt för Östtyskland finns också, *Technische Denkmale in der DDR* författad av Otfried Wagenbreth och Eberhard Wächtler, 1977.

Tre internationella konferenser kring industriminnesvårdens frågor har avhållits under 1970-talet. Den sista ägde rum i Sverige 1978 och presenterades i den förra årgången av Daedalus. Från samtliga dessa konferenser föreligger rapporter, vilka sammantagna ger en mycket god introduktion till industriminnesvården världen över. För enkelhetens skull anges här endast de sist utkomna publikationerna TICCIM Transactions, volumes 1–3, vilka kan rekvireras från Nordiska museet. Dessa skrifter innehåller utförliga litteraturanvisningar och en genomgång av vad som försiggår inom de länder, som är engagerade i industriarkeologi.

Tidskrifter om industriminnesvård

Industrial Archaeology. The Journal of the History of Industry and Technology, David & Charles, 1964. Oregelbunden utgivning sedan 1976 ersatt av *Industrial Archaeology Review*/Association for Industrial Archaeology, Oxford: Oxford University Press 1976.

Industrial Archaeology: The Journal of the Society for Industrial Archaeology, Washington: Society of Industrial Archaeology 1975.

Society for Industrial Archaeology. Newsletter Washington.

Archeologia industriale: bollettino/Centro di documentazione e di ricerca, Milano, 1977.

L'Archéologie industrielle en France. Paris. Centre de documentation d'historie des techniques, 1976 (oregelbunden utgivning).

Bulletin du Centre de recherches sur la civilisation industrielle. Le Creusot: Ecomusée de la communauté urbaine.